

УДК 94(477)

Гедін М.С.,

канд. істор. наук, ст. викладач кафедри історії України,
країнознавства і туризмознавства
Київського національного лінгвістичного університету

Витоки та історичне значення Старокиївської держави у листуванні М.П. Погодіна та М.О. Максимовича

У статті проаналізовані принципово різні погляди М.П. Погодіна та М.О. Максимовича на витоки, розвиток історії та значення Старокиївської держави в історії України. Показано значення полеміки між російським та українським вченими для подальшого вивчення історії Старокиївської держави, а також визначено її роль Старокиївської держави в українському історичному процесі.

Ключові слова: історія, Старокиївська держава, історіографія, листування, історичне значення.

Після розпаду СРСР розпочалася нова епоха в українсько-російських взаєминах, оскільки постало питання про встановлення нового формату відносин на основі міжнародного права [22, с. 33]. Однак, незважаючи на те, що з моменту проголошення незалежності України минуло 22 роки, поки що не вдається створити рівноправні політичні, економічні й культурні відносини між Україною і Росією. Така несприятлива для України ситуація у двосторонніх відносинах між країнами пов'язана з тим, що в Росії домінує кілька версій зовнішньополітичної доктрини: *ортодоксально-імперська* – відновлення Російської імперії зразка початку ХХ ст., де Україні відводиться роль кількох губерній «Великої» Росії; *неослов'янська* – «об'єднання всіх слов'янських народів»; *неоєвразійська* – створення Євразійського Союзу в складі Росії, України, Білорусі та Казахстану; *неорадянська* – повернення до федералістичного устрою у російсько-імперському варіанті та *месіансько-глобалістична* – ідея всесвітнього московського панування, що ґрунтується на багатовіковій традиції московської політики експансіонізму [12, с. 72].

Ці зовнішньополітичні доктрини реалізуються в Росії через національну міфологізацію історії, культури та релігії. Російська ідеологія штучно створила кілька міфів про виникнення та розвиток Російської держави, що покликані обґрунтовувати експансіоністську політику Росії.

Актуальність обраної нами теми дослідження сьогодні є беззаперечною, незважаючи на те, що проблема історичної спадщини Старокиївської держави у науковій літературі порушувалась неодноразово. Полеміка між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем відбувалася ще у другій половині ХІХ ст., але у вивченні цієї історіографічної проблеми ще й досі залишається багато нез'ясованих питань. Переважна більшість українських вчених відкидають претензії Росії на історичну спадщину Старокиївської держави. Зрозуміло, що розвінчування старої ідеології та руйнування наукових стереотипів – процес довготривалий. Президент Росії В. Путін закликає «...відшукати точку відліку російської історії», хоча йому на день народження дарують шапку В.Мономаха [5, с. 235]. Взагалі питання історичної спадщини Старокиївської держави не просто теоретичне, воно має для України важливий геополітичний зміст.

Серед російських вчених також є науковці, які адекватно оцінюють історичні реалії. Зокрема, російський історик Е.Льїна пише: «...Чи задумувались російські вчені над російською історією, яка відбувалась до ХІV століття? Невже ж і надалі нам виводити існування

нашого народу з Урарту на озері Ван, потім – Київська Русь – Велике Князівство Литовське, а тоді Московське Царство?»[10, с. 20].

Ще російський історик М. Карамзін почав упроваджувати в свідомість жителів Російської імперії тезу про єдину давньоруську спільноту. Ця ідея поширювалася паралельно з теорією єдиної Росії та Москви – «третього Риму» – державної ідеології, яка бере свій початок з другої половини XIV ст. [11, с. 101]. У XIX ст. вона модифікувалася на теорію «трьох Русей», з міфом про єдиний давньоруський народ, що складався з трьох племінних гілок: великоруського (російського), білоруського і малоруського (українського) народів. До монголо-татарської навали існував єдиний давньоруський народ, а після завоювання під впливом іноземних культур утворилися малоруська та білоруська народності. Російська народність найбільше перебрала на себе давньоруських рис, тому, на думку М.Карамзіна, саме вона є спадкоємницею давньоруської народності[11, с. 103].

Міф про єдиний давньоруський народ був основою для іншого аспекту імперської ідеології – існування спільного для всіх трьох складових частин східного слов'янства історичного процесу. Ті дві гілки, які в результаті монголо-татарського завоювання відійшли від процесу історичного розвитку великоросійського народу, прагнули до єдності і, коли це стало можливим у середині XVII ст., знову об'єдналися з великоруським народом в одній державі [20, с. 7]. Таким чином, ключовим аспектом імперської ідеології стало твердження, що великоруська народність – лідер культурного, політичного й економічного життя східного слов'янства, а також основа його історичного розвитку. З цим ідеологічним твердженням і розпочав боротьбу український вчений М.О. Максимович.

У російській історіографії наукова полеміка між представниками двох історичних шкіл М.П. Погодіним та М.О.Максимовичем не знайшла належного висвітлення. У XIX – на початку XX ст. підготовлено лише вісім досліджень, присвячених вивченню життєвого шляху М.П. Погодіна, а також аналізу його історичних поглядів. Причому з усіх історичних розвідок лише дослідження М.П.Барсукова[2] припадає на XIX ст. Однак, у 22 томах свого видання автор основну увагу приділив публікації матеріалів про життя та діяльність М.П. Погодіна, при цьому лише побіжно торкнувшись наукової полеміки між М.П.Погодіним та М.О.Максимовичем.

Загалом, у російській дореволюційній історіографії переважали монографії та статті, які охоплювали лише вивчення життєвого шляху і окремі аспекти наукової діяльності М.П. Погодіна. До їх числа відносяться дослідження К.Н.Бестужева-Рюміна[3], А.Д. Галахова [6], Л.Н. Майкова [13], які є по-суті біографічними розвідками, в яких автори епізодично, фрагментарно аналізували історичні погляди російського вченого і не вивчали його полеміку з М.О.Максимовичем.

У сучасній російській історіографії дослідження проблематики також не знаходять належного висвітлення, незважаючи на те, що на рубежі XX–XXI ст. опубліковані монографії Н.І. Павленко[17], К.Б. Умбрашко[24], захищені дисертації К.В. Рясенцева[21], А.В. Почивалової [20]. Основну увагу автори приділяли вивченню життєвого шляху М.П. Погодіна, а також аналізували погляди вченого на основі теорії «офіційної народности» і панславизму, не досліджуючи полеміку з М.О.Максимовичем.

В українській історіографії наукову спадщину М.О.Максимовича досліджували історики XIX – початку XX ст. В.Б.Антонович, В.П.Іконников, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський [8]. Однак, праці цих науковців побіжно торкаються наукової полеміки між М.О.Максимовичем та М.П.Погодіним, тому не дають змоги порівняти історичні погляди вчених та прослідкувати їх еволюцію у середині XIX ст.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати ключові аспекти полеміки між М.П. Погодіним та М.О.Максимовичем на основі їх листування, а також показати принципово різні погляди російського і українського вчених на розвиток Старокиївської держави та її роль в історії України.

У 1856 р. М.П. Погодін опублікував написану у формі листа до українського історика та філолога І.І. Срезневського статтю, в якій запропонував теорію, що давня російська історія розпочиналася на півдні Русі, навколо Києва, Чернігова і Переяслава, тобто на тих

територіях, де історики XIX ст. розселяли українців [18]. На думку М.П. Погодіна, «Малороси» постають як окремий народ, а їх історична, фольклорна та мовна традиція не пов'язана із Старокиївською державою [18, с.114]. Історична концепція М.П. Погодіна формувалася під впливом німецької філософії. Вчений вважав зокрема, що історія є наслідком розвитку народу, а всі історії відрізняються тим, що належать різним народам. Якщо історик фіксує дві різні історії, значить, їх створили два різних народи. На думку М.П. Погодіна, історик мусить орієнтуватися на цю ідею й шукати певних етнічних зрушень, які призвели б до становища, яке він констатує [19, с. 35].

М.П.Погодін припускав, що у київські часи Південна Русь була заселена великоросами, які створили тут історію, що продовжилася спочатку в історії Володимиро-Суздальській, а пізніше – в історії московській. На думку М.П. Погодіна, великороси на півдні Русі створили культуру, безпосереднім нащадком якої пізніше стала північна Русь, а у остаточному підсумку – Великоросія. Вчений вважав, що саме «Південним» великоросам належав той тип державної князівської традиції, з якої постало спочатку Велике князівство, а згодом і Московське царство [18, с. 117-118].

Свою теорію М.П. Погодін пояснював масовим переміщенням народності, яка, залишаючи землі свого початкового проживання, забрала з собою всі культурні традиції, що їй належали: мову, писемність, літературу, фольклор. На думку вченого, таке «переміщення» історії відбулося під час монголо-татарського завоювання в середині XIII ст., коли, зруйнувавши головні міста Південної Русі, монголо-татари змусили вцілілих мешканців цих земель переселятися в райони півночі Русі, де збереглася князівська влада, і в лісах можна було перечекати повторне нашествя [18, с. 120-121].

Таким чином, М.П.Погодін обгрунтував думку про припинення історичного розвитку на землях Південної Русі після монголо-татарського завоювання. Вчений вважав, що після 1240 р. території Південної Русі були заселені новим народом – вихідцями із менш постраждалих від татар західних земель («від Карпат»)[18, с. 122-123]. Цей етнос, освоївши колишні землі великоросів, і став творцем української історії, яка, на думку М.П.Погодіна, не мала відношення до Старокиївської держави[18, с. 124].

М.П. Погодін підготував свою статтю ще у 1851 р., тобто за п'ять років до її публікації. Епоха, в якій народжувалися висловлені в ній ідеї, визначала й реакцію на них М.О. Максимовича, яка відрізнялася від інтерпретації з позиції «довгої» національної історії, яку згодом обгрунтує М.С.Грушевський [7]. Погляди М.С.Грушевського, для якого «коротка» історія України була ненауковою, представили в історіографії М.П.Погодіна як антиукраїнця, а М.О. Максимовича – захисника української історії.

Слід враховувати, що М.С.Грушевський писав у епоху націоналізму, і, можливо, неправильно трактував аргументацію як російського, так і українського вченого. Зокрема, М.С.Грушевський ґрунтувався на тому, що М.П.Погодін заперечував право українців вважати Старокиївську державу своєю історією, а М.О.Максимович, навпаки, відстоював це право українського народу. А от які аргументи використовували обидва вчених, відстоюючи свої погляди, М.С. Грушевський не з'ясував.

Кінець 40-х – початок 50-х років в історії Російської імперії припадає на епоху Миколи I (1825–1855 рр.) і сприймається як час загальної реакції в усіх сферах життя. Проте, епоха була неоднозначною, і, наприклад, щодо українців, режим іноді демонстрував толерантність. Покарані режимом учасники Кирило-Мефодіївського братства сприймалися як потенційно небезпечні не з огляду на українофільські мотиви їх творів, а через загрозливу для російського царя ідею майбутньої федерації слов'янських народів, що підривала легітимність європейських монархій [23, с. 116].

У середині XIX ст. Російська імперія, якою правив Микола I, залишалася династичною державою, де зв'язок між різними її частинами обумовлювався не стільки єдністю нації, скільки лояльністю підданих до особи монарха й історичним значенням приєднання провінцій. У 30–40-х роках XIX ст. не було єдиної імперської історії, де б не допускались локальні історичні наративи. Зокрема, на це вказувало видання праці Д.М. Бантиша-Каменського «Истории Малой России» (1830 р.) [1].

Прихильному ставленню влади до історичних наративів, які б «відвойовували» територію з-під влади польської історії й польського впливу в сучасності, сприяло Польське повстання 1830 р. [9, с. 78]. Після повстання уряд фінансував наукові, освітні, видавничі організації, які мали сприяти пошукам місцевих історії та старожитностей [23, с. 119].

М.П. Погодін опублікував свою статтю у 1856 р., вже за часів Олександра II, правління якого ознаменувалося лібералізацією. «Малоросія» в цей час легітимно існувала, а отже, на переконання російського вченого, мусила мати історію (у межах імперії), як свою історію мали, наприклад, Польща й Фінляндія [18, с. 125]. М.П.Погодін готовий був визнати малоросів нетотожним до росіян народом з окремою історією. Для цього необхідно було знайти витоки малоруської історії. На думку М.П. Погодіна, малоруська історія починалася точно не в Київській Русі, адже тут починалася історія великоросів. На думку російського вченого, історія малоросів починається тоді, коли вони з'являються як окрема етнічна чи історична група, тобто – після монголо-татарського завоювання в середині XIII ст. [25, с. 126].

У пошуках доказів концепції М.П.Погодіна охопив філологічну науку. Він припускав, що церковнослов'янська мова, якою написані пам'ятки Старокиївської держави, була не книжною, а живою мовою, якою дійсно говорили в давнину на Русі [25, с. 127]. Її М.П.Погодін вважав найближчою до російської мови, яку, в свою чергу, відрізняв від мови української [25, с. 128]. Тобто, у М.П.Погодіна виходило, що писемні пам'ятки Старокиївської держави, написані церковнослов'янською мовою, залишені великоросами.

М.О. Максимович не визнавав теорію М.П.Погодіна. В «Філологічних листах» [16], опублікованих у журналі «Русская беседа» у 1856 р., М.О.Максимович з точки зору філолога доводив М.П. Погодіну, що церковнослов'янська мова належала до південнослов'янських і була розмовною лише серед балканських слов'ян. Твердження російського вченого про різницю між великоруською та малоруською мовами викликало у М.О. Максимовича надзвичайно емоційну реакцію: «Ты разрываешь ближайшее родство русских наречий, по которому малороссийское и великороссийское наречия, или, южнорусский и северо-русский языки – родные братья, сыновья одной русской речи» [16, с. 98].

М.О. Максимович демонстрував М.П. Погодіну, що український фольклор зберіг пам'ять про часи правління князя Володимира Великого, що літописи містять «південноруську» мову, що ця «південноруська» мова вже існувала в Старокиївській державі [16, с. 102-104]. Це означало для М.О. Максимовича єдність двох народів у спільній історії.

У 1857 р. М.О. Максимович опублікував лист до М.П. Погодіна – «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом» [15], в якому намагався довести, що занепаду після монголо-татарської навали на землях Русі не відбувалось, а народ на північ не переселявся. З другою частиною завдання М.О. Максимович впорався цілком задовільно, адже беззаперечних доказів масових переселень у писемних джерелах не збереглося. Важче було з першою частиною, адже й слідів процвітання писемні джерела також не зафіксували [15, с. 24-25].

Незважаючи на те, що аргументи М.П.Погодіна були недостатньо доказовими, загальна логіка все ж була на його користь – монголо-татари дійсно зруйнували Київ, Чернігів і Переяслав. У середині XIII ст. сталася величезна катастрофа, яка змінила хід східно-європейської історії. Після цих подій відомості про найрозвинутіші землі, що колись були основою Старокиївської держави, надовго зникають зі сторінок літописів [23, с. 213]. Тому, на нашу думку, сутність суперечки полягає не стільки в подіях XIII ст. і їх наслідках, а у проблемі самотності української історії.

На останнє запитання М.П. Погодін давав позитивну відповідь, у свою чергу М.О. Максимович відповідав на нього негативно. Причому не тільки в полеміці із М.П. Погодіним. Неможливість окремого існування української історії була його давнім переконанням, і він поділяв домінуючу схему історії. Зокрема, ще у 1839 р. М.О.Максимович писав: «Среди множества городов обширной Русской империи Киев, Москва и Петербург возвышаются как три великие памятника трех великих периодов русской жизни. Это три средоточия, из которых русская жизнь, в свое древнее, среднее и новое время развивалась особенно, но

всегда с одинаковой, могучей и широкой силой; три исполинские ступени, по коим Россия, с помощью Божьей, взошла на настоящую высоту своего величия» [14, с. 67].

Слід зазначити, що для М.О. Максимовича єдність історії стала давнім переконанням, і спроби розірвати таку єдність викликали негативну реакцію українського вченого. Натомість, для М.П. Погодіна було очевидним, що малороси в минулому мали нетотожну до російської історію. Ця історія, на думку російського вченого, була «козацькою» (степовою, орієнтальною), і її зв'язок із Старокиївською державою виглядав проблематично. Ця «козацька» історія відбувалася на тих землях, де починалася російська історія [19, с. 112]. Проблема для М.П.Погодіна полягала в тому, щоб знайти історичний момент, коли відбувалися ці процеси [19, с. 113]. Тобто, фактично російський вчений намагався знайти витoki української історії, хоча, власна українська історія його мало цікавила, а головна його мета полягала у роз'єднанні двох історій, які на той час зусиллями науковців тісно перепліталися. Історична концепція М.П. Погодіна була реакцією на «парадигму єдності», яка в цей час утверджується в історичній думці Російської імперії [19, с. 114].

Слід зазначити, що М.П. Погодін для ствердження своєї історичної концепції змушений був відмовитися від поглядів, що були характерними для раннього етапу його діяльності. Ще в першій половині 40-х років М.П. Погодін був переконаний, що у домонгольський період розмовні діалекти Русі розділилися на великоруську, білоруську та малоросійську мови [19, с. 157]. Але згодом, очевидно під впливом лінгвістів, російський вчений відмовився від власних ідей, які поділяли історії Давньоруської держави на три окремі національні історії.

Хід думки М.П.Погодіна був таким: російська історія – історія великоруського народу. Якщо ця історія починається далеко на Півдні, а згодом переміщується на Північ, це означає, що колись на півдні мусив жити носій і творець, власник цієї історії, тобто великоруська народність. Якщо з моменту відходу з Півдня російської історії там відбувається якась інша історія (малоросійська, українська, козацька), значить, прийшов новий народ, який і створив нову історію [20, с. 15].

Проте, не зрозуміло чому М.П.Погодін, ототожнюючи Київ та Переяслав з великоруською історією, залишає для етнічних українців Карпати? Ці землі теж мали свою частку давньоруської історії – там були князі, літописання, будувалися церкви у візантійському стилі [5, с. 236]. На нашу думку, такі погляди російського історика пов'язані з тим, що Правобережжя для М.П. Погодіна все ще вважалося польським, а тому не вписувалось в ідею руської історії.

Отже, проаналізувавши на основі листування ключові аспекти полеміки між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем, можемо дійти висновку, що твердження вчених про те, що М.П. Погодін не приймав українську історію, неправильно трактовано в історичній літературі. На нашу думку, російський вчений просто намагався звільнитися з-під традиційного імперського розуміння історії. Це не до кінця розумів М.О. Максимович, і почав презентувати цитати з літописів, відшукувати рідкісні давньоруські слова тощо. Для М.О. Максимовича етнічність, мова та історія існували окремо, і на середину XIX ст. ще не становили ту єдність, яку їм нададуть ідеології націоналізму.

Література:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – 470 с.
2. Барсуков Н.П. Жизнь и труды М. П. Погодина: в 22 кн. / Н. П. Барсуков. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1888–1910.
3. Бестужев-Рюмин К.Н. Михаил Петрович Погодин (1800–1875) / К.Н. Бестужев-Рюмин. Биографии и характеристики / К.Н.Бестужев-Рюмин. – М.: Век, 1997. – 256 с.
4. Венгеров С.А. Молодая редакция «Москвитянина» / С. А. Венгеров // Вестник Европы. – 1886. – № 2. – С. 15–35.
5. Верстюк В.Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3т. Т.1: Українські проекти в російській імперії / НАН України. Ін-т історії України / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2004. – 504с.

6. Галахов А.Д. Михаил Петрович Погодин / А. Д. Галахов // Русский вестник. – 1889. – № 8. – С. 11–20.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: До 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991.
8. Речь В.Б.Антоновича (промова на засіданні, пам'яті М.Максимовича) // Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. – Т. 1. – Киев, 1874. – С. 78–79; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под ред. проф. В.С.Иконникова. – Киев, 1884. – С. 385; Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко. – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С.172; Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 214–217.
9. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 753 с.
10. Ильина Емилия. Читая Велесову книгу // Литературная газета. – 1987. – № 5. – С. 12–25.
11. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношении / Н.М. Карамзин / Примечания Ю.С.Пивоварова. – М.: Наука, 1991. – 273 с.
12. Кісь Р.Я. «Фінал Третього Риму» (російська місяньська ідея на зламі тисячоліть) / Р.Я. Кісь. – Львів, 1998. – 745 с.
13. Майков Л. Погодин в последние годы своего профессорства / Л. Майков // Историко-литературные очерки. – СПб.: Синодальная типография, 1895. – 215 с.
14. Максимович М.А. История древней русской словесности. – Киев: Университетская типография, 1839. – 232 с.
15. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом: письмо к М.П.Погодину // Русская беседа. – 1857. – № 8. – С. 22–35.
16. Максимович М.А. Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. – 1856. – № 3. – С. 78–139.
17. Павленко Н. И. Михаил Погодин / Н. И. Павленко. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 360 с.
18. Погодин М.П. О древнем языке русском (Письмо к И. Срезневскому). – Москвитянин, 1856. – Т.1. – № 2. – С.113–139.
19. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1846. – Т. II. – 345 с.
20. Почивалова А.В. Историческая концепция М. П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02/ А. В. Почивалова; Пензенский гос. педагог. ун-т им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2010.
21. Рясенцев К. В. Политический консерватизм М. П. Погодина: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / К.В. Рясенцев; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2007.
22. Сорокін К.Е. Геополітичні сучасності і геостратегія України / К.Е. Сорокін. – К., 1996. – 167 с.
23. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
24. Умбрашко К.Б. М. П. Погодин: Человек. Историк. Публицист / К.Б. Умбрашко. – М.: ИРИ РАН, 1999. – 293 с.

Гедин М.С., канд. истор. наук, ст. преподаватель кафедры истории Украины, страноведения и туризмоведения Киевского национального лингвистического университета

Истоки и историческое значение Старокиевского государства в переписке М.П. Погодина и М.А.Максимовича. В статье проанализированы принципиально разные взгляды М.П.Погодина и М.А.Максимовича на истоки, развитие истории и значение Старокиевского государства в истории Украины. Показано значение полемики между русским и украинским учеными для дальнейшего изучения истории Старокиевского государства, а также определена роль Старокиевского государства в украинском историческом процессе.

Ключевые слова: Старокиевское государство, историография, историческое наследие, историческое значение, полемика.

Gedin M.S., Candidate of Historical Science, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Regional Geography and National Tourism of Kyiv National Linguistic University.

The sources and historical meaning of Old Kiev State in the correspondence of M.P.Pogodin with M.A. Maksimovich. In the article The fundamentally different views of M.P.Pogodin and M.A.Maksimovich on the sources, the development of history and the meaning of Old Kiev State in a history of Ukraine is analyzed in the article. Shown the meaning of the polemic between Russian and Ukrainian scientists for the future explore of the History of The Old Kiev State and also define role of The Old Kiev State into Ukrainian historical process.

Key words: Old Kiev State, historiography, historical legacy, historical meaning, controversy